

تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن

علی سرلاک^۱
زهرا عسگری^۲

چکیده

هدف: طاغوت یکی از مفاهیم اصلی در تربیت قرآنی است که کفر نسبت به آن، بر ایمان به خدا مقدم شده است. از این رو در این پژوهش، با هدف مشخص ساختن مفهوم طاغوت در قرآن و چگونگی موضع گیری انسان در رابطه با آن، آیات قرآن بررسی شدند. **روش:** در این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی باردن، ابتدا شبکه مفهومی طاغوت بیان شده و متناسب با آن، آیاتی به عنوان واحدهای تحلیل مشخص شدند. سپس این آیات در سه مقوله بعد هستی شناسی طاغوت، بعد انسان شناسی طاغوت و بعد ارزش شناسی طاغوت، تقسیم بندی و تحلیل شدند. **یافته ها:** بر خلاف اینکه در فرهنگ عامه، طاغوت به عنوان مفهومی جامعه شناسی مطرح می شود؛ قرآن طاغوت را از نگاه هستی شناسی، انسان شناسی، ارزش شناسی و جامعه شناسی مورد بحث قرار می دهد. **نتیجه گیری:** منشأ طغیان، نفس و خواسته های نفسانی است که خود را در آنچه دارد، بی نیاز از خدا پندارد و در نتیجه این استغنا، سرکشی کرده و حدود الهی را زیر پا بگذارد. ولایت طاغوت در مقابل ولایت الهی قرار دارد و می تواند پیروان خود را از نور به تاریکی سوق دهد و موجبات گمراهی آنان را فراهم آورد. از این رو، لازم است در تربیت قرآنی ابتدا نسبت انسان با طاغوت، در قالب کفر به آن مشخص شود.

واژگان کلیدی: تربیت قرآنی، تربیت ولایی، طاغوت، تحلیل محتوای کیفی باردن.

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۱۰؛ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۵/۲۵.

۱. مربی گروه معارف دانشگاه هنر (نویسنده مسئول) / نشانی: خ ولیعصر روبروی خ بزرگمهر دانشگاه هنر، گروه معارف. / شماره: ۶۶۴۸۸۸۵۹.

Email: Sarlak@art.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه اصفهان.

الف) مقدمه

حقیقت، یکی از مفاهیم اصلی در تعلیم و تربیت است که عمدتاً در بحث اهداف و غایات تربیت مطرح می‌شود. این مفهوم متناسب با مبانی نظری و ساخت کلامی هر مکتب تربیتی، در قالب واژه‌هایی چون: راستی (گاتاها، یسای ۳۱، بند ۲۰)، فضیلت (پرایس،^۱ ۲۰۱۱)، خوبی (هوچینز،^۲ ۱۹۵۳: ۱۴۵)، سعادت (ارسطو،^۳ ۱۹۷۵: ۱۹۷) و فایده (دیویی،^۴ ۱۹۱۶: ۲۰۱) مطرح می‌شود. در میان انبوه پرداخته‌های گوناگون به حقیقت، رویکردهای تربیتی معدودی چون تربیت زرتشتی (وازکویز،^۵ ۲۰۱۹)، حرکت در مسیر حقیقت را لزوماً در رابطه‌ای دوسویه بین اعراض و روگرداندن از ناحق و اقبال و التزام به حق دانسته‌اند. اسلام نیز روش تربیتی خود را در چنین معادله‌ای قرار می‌دهد و همان‌طور که در محوری‌ترین باور اعتقادی - عبادی خود؛ یعنی «لا اله الا الله» مطرح می‌کند، شرط اولیه سیر تربیتی انسان، نفی همه اله‌ها جز از الله است. طاعت یکی از واژه‌های محوری در قرآن است که خداوند در بیان این رابطه دوسویه به کار می‌برد: «أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ وَأَجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ» (نحل: ۳۶). در واقع؛ هویت انسان در میان دو طیف الله و طاعت شکل می‌گیرد (بقره: ۲۵۶) و مسیر تربیت او لزوماً از آوردگاه حق و باطل می‌گذرد؛ چنانچه در هر لحظه از سلوک خود باید نسبتش را با این دو جریان مشخص کند.

علاوه بر این، انسان در نگاه قرآن، هر آینه بر لبه پرتگاه طغیان قرار دارد (علق: ۶-۷). طاعت، تنها افراد یا حکومتی بیرون از انسان نیست که فقط نسبت و موضع‌گیری انسان با آنها مهم باشد، بلکه طغیان یکی از طبیعی‌ترین شاخصه‌های انسان است. مسیر بودن و شدن انسان در طیفی بین غنای مطلق و فقر مطلق شکل می‌گیرد. او در عین حال که از منظر وجودی، هیچ چیزی از خود ندارد و سر تا پا فقر و نیاز است (فاطر: ۱۵)؛ متناسب با عظمت روح خداگونه خود، در طلب بی‌نیازی و غناست؛ تا آنجا که اگر گرفتار نیازمندی‌های بدن خود نباشد، حتی هوای ربوبیت هم خواهد کرد (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۲: ۶۳۰). این احساس بی‌نیازی، ریشه طغیان در وجود انسان است؛ چنانچه با فراموش کردن اهمیت فقر و نیاز خود به پروردگار و غفلت از حد و مرزهایش، به طغیان، که به معنای خروج از حد است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۹۰) گرفتار می‌شود. چنین فردی با عبور از حدها (توبه: ۱۱۲) و نشناختن وزن و میزانها (حدید: ۲۵)، هر آن از مسیر ایمان و عبودیت حق دورتر شده، به طاعت تبدیل می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۲۴). از آنجا که اثرات مخرب طغیان آدمی، فردی نیست و شخصی که طاعت می‌شود، دیگران را نیز از راه حق بازمی‌دارد و منحرف می‌کند (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۹۱)، لازم است در برنامه‌ریزی‌های تربیتی انسان، به جایگاه طاعت توجه ویژه‌ای شود.

1. Price
2. Hutchins
3. Aristotle
4. Dewey
5. Vazquez

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، «طاغوت» واژه پرکاربردی در مباحث تربیت دینی شد و بیشتر از منظر جامعه‌شناختی مورد توجه قرار گرفت. در مبانی نظری آموزش و پرورش، طاغوت تنها در معانی دشمن بیرونی و حاکمیت ظالم و غیر الهی (سند مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۷۰) مطرح شده است؛ که البته در همین کاربرد محدود نیز تنها اشاره‌ای گذرا به مفهوم طاغوت وجود دارد و به چستی، چگونگی و نتایج تربیتی طاغوت پرداخته نشده (همان: ۱۳۴، ۱۷۳)؛ چنانچه در هیچ یک از مباحث ساحت اجتماعی و سیاسی این سند نیز به بحث دشمن‌شناسی پرداخته نشده است (همان: ۳۵۰-۳۰۰). در پژوهش‌های تربیتی که به طاغوت پرداخته‌اند (حائری و همکاران، ۱۳۹۸؛ مثنائی، ۱۳۷۶) نیز نگاه جامعه‌شناختی غالب است و اکثراً به دنبال آن‌اند طاغوت را به عنوان معضلی اجتماعی که سعادت انسان را به خطر می‌اندازد، بررسی کنند (فتاحی، ۱۳۹۶؛ محمدعلی، ۱۳۹۶) و از سایر ابعاد طاغوت غفلت شده است. از این رو، در این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی سعی می‌شود طاغوت در قرآن را با نگاهی جامع بررسی و تحلیل کرده، با پرداختن به همه ابعاد و تأثیرگذاری‌های طاغوت در تربیت دینی، پاسخی برای سؤالات ذیل فراهم آید:

- معنا و مفهوم طاغوت در تربیت قرآنی چیست؟

- طاغوت از چه جهاتی در قرآن بحث شده و دلالت‌های تربیتی آن چیست؟

ب) روش پژوهش

در این پژوهش برای مفهوم‌شناسی و تحلیل نگاه تربیتی قرآن به طاغوت، از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده است؛ زیرا این روش، برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی است که یکی از ویژگی‌های بنیادی آن، نظریه‌پردازی به جای آزمون نظریه است (ایمان، ۱۳۸۸: ۱۸۲). بدین منظور، ابتدا آیات مرتبط با محرومیت به عنوان واحدهای تحلیل مشخص شده، سپس متناسب با شباهتها و تفاوت‌هایشان، مقوله‌بندی و تحلیل می‌شوند.

در تحلیل محتوا گاهی برش متن در سطح معنایی است؛ مثل «مضمون» و در بسیاری از موارد در سطح زبان‌شناختی است؛ برای مثال کلمه و عبارت (باردن، ۱۳۷۴: ۱۱۸). در این پژوهش از دو نوع واحد تحلیل استفاده می‌شود؛ گاه کلماتی که به طور مستقیم به محرومیت می‌پردازند، تحلیل می‌شوند و گاه مضامینی که به صورت غیر مستقیم، محرومیت را معرفی می‌کنند، بررسی می‌شوند.

بعد از مشخص شدن واحدهای تحلیل، مقوله‌بندی انجام می‌شود. مقوله‌بندی گونه‌ای از طبقه‌گذاری است که در آن واحدهای تحلیل از طریق تشخیص شباهتها و تفاوت‌هایشان گروه‌بندی می‌شوند (الو، ۲۰۰۷). بدین منظور، آیات مشخص شده در سه مقوله انواع طاغوت از منظر هستی‌شناسی قرآنی، انسان‌شناسی قرآنی

۸۱۸ ♦ تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن

و ارزش‌شناسی قرآنی تقسیم می‌شوند. در مرحله آخر، متناسب با مقوله‌های مشخص شده، طاغوت از منظر رویکرد تربیت قرآنی تحلیل می‌شود.

ج) مفهوم‌شناسی طاغوت

اصل واژه «طاغوت»، «طغووت» بوده که مانند جبروت و ملکوت بر وزن فعلوت است؛ ولی لام‌الفعل آن به جای عین‌الفعل، قلب و سپس به الف تبدیل شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۹۰). طاغوت (جمع آن طواغیت) را در لغت از ماده طَغَى یَطْعَى می‌دانند که مصدر این واژه، طُغیان به معنای تجاوز از حد و اندازه خود است (جوهری، ۱۹۸۷: ۵۶۰) و به کسی که در شرّ و معصیت فراتر از حد خود قدم بردارد، طاغی و طاغوت گفته شده است. در این معنا، طاغوت به سبب فخامت لفظ، از طاغی بلوغ‌تر و استعمال آن نیز بیشتر است؛ به طوری که هر معبودی به جز خدا طاغوت نام گرفته و شیطان نیز به سبب شدت طغیان، بدین نام خوانده شده است (عسکری، ۱۴۱۲: ۲۳۰). البته برخی نیز ریشه این واژه را غیر عربی دانسته و معتقدند طاغوت در اصل، واژه‌ای حبشی به معنای بت است و فرض اشتقاق آن از طغیان را نادرست می‌دانند (مشائی، ۱۳۷۶). طاغوت در قرآن هشت بار به کار رفته که منظور از آن، خدایان دروغین، افراد متجاوز و طاغی است که راغب در توضیح آن، افسونگر، جادوگر، هر دیو سرکش و هر کسی که بازدارنده و منحرف‌کننده دیگران از راه خیر باشد را نیز اضافه کرده است (شقیطی، ۱۳۴۵: ۸۹۰). در نهایت می‌توان فصل مشترک همه معانی و تعاریف ذیل طاغوت را در از حد گذشتن و تجاوز نسبت به حدود بیان کرد.

برای تبیین بیشتر مفهوم طاغوت در قرآن، لازم است شبکه مفهومی طاغوت در دو محور ارتباط اشراقی و ارتباط اندارجی مشخص شود. ارتباط اندارجی، رابطه‌ای از نوع سلسله‌مراتب مد نظر است که در آن برخی مفاهیم، ذیل مفهومی دیگر قرار می‌گیرند و مراتب یا ابعادی از آن را تشکیل می‌دهند. در اینجا، یگانگی میان مفهوم بالایی و مفاهیم مندرج در ذیل آن وجود ندارد، بلکه مفهوم بالا به گونه‌ای جامع‌تر از مفاهیم زیرین است. رابطه اندارجی موجب می‌شود که فهم ما نسبت به مفهوم مد نظر تفصیل یابد و ابعاد یا جنبه‌های مختلف آن آشکار شود. رابطه اشراقی نیز با تمثیلی به طلوع خورشید، حاکی از ارتباطی نظیر نور و شعاعهای آن است. در این نوع ارتباط، تفاوتی اساسی میان نور و شعاعهای آن وجود ندارد، جز اینکه یکی در کانون و دیگری در پیرامون است. به عبارتی؛ آنچه در پیرامون است، جلوه همان کانون است (باقری، ۸۱۱-۸۱۲). در رابطه با ارتباط اشراقی واژه طاغوت، واژه‌های طغیان، استکبار، تجاوز، عصیان و به استضعاف کشیدن و در ارتباط اندارجی آن، عبارتهای ولایت طاغوت، جهاد با طاغوت و تبری از طاغوت قرار می‌گیرند.

۸۱۹ \diamond علی سرلک و زهرا عسگری

واژه‌های طغیان، استکبار، عصیان، تجاوز و استضعاف، که در ارتباط اشراقی بیان می‌شوند، هر کدام از جهاتی معرّف و هم‌معنی واژه طاغوت می‌باشند. ایزوتسو، طغیان را با استکبار مترادف دانسته، آن را به رودخانه‌ای تشبیه کرده است که آب آن به قدری بالا می‌آید که از کرانه‌های آن لبریز می‌شود. این معنا مجازاً به استکبار و هر نوع غروری که به عصیان و تجاوز بینجامد، اطلاق می‌شود (ایزوتسو، ۱۳۹۸: ۱۴۹). در مستضعف نیز آنچه خصیصه است، خلع سلاح بودن، قدرت اعتراض نداشتن و محرومیت از آزادی انتخاب است. در نظام فکری قرآن، مستضعف بودن نشانه کمبودی در شخصیت انسان است که به سبب آن از همه مواهب مادی و معنوی الهی خود به عنوان انسان محروم می‌شود و این کمبود، نقص طبیعی نیست؛ بلکه چیزی است که مستکبر یا طاغوت بر او تحمیل می‌کند (حاتری‌پور، ۱۳۹۳). از این رو، به استضعاف کشیدن را نیز می‌توان یکی از معانی ذیل طاغوت دانست. در ارتباط اندراجی نیز عبارات ولایت طاغوت، جهاد با طاغوت و تبری از طاغوت، به منزله ابعاد مفهومی این واژه بیان می‌شوند. ولایت طاغوت به بعد جامعه‌شناختی آن می‌پردازد؛ چنانچه در قرآن، طاغوت به عنوان ولی کافران معرفی شده است که آنان را از نور به سمت ظلمت سوق می‌دهد (بقره: ۲۵۷). تبری از طاغوت و جهاد با آن نیز به ابعاد ارزش‌شناختی طاغوت می‌پردازند و نسبت انسان را با آن مشخص می‌سازند. شبکه مفهومی طاغوت در شکل‌های ۱ و ۲ نشان داده شده است.

شکل ۱: ارتباط اشراقی شبکه معنایی طاغوت شکل ۲: ارتباط اندراجی شبکه معنایی طاغوت

د) واحدهای تحلیل

بعد از مشخص شدن شبکه مفهومی طاغوت، برای مشخص ساختن مختصات این مفهوم در دایره تربیت قرآنی، لازم است واحدهای تحلیل مشخص شوند تا در ادامه بتوان آنها را تحلیل کرد. با وجود اینکه در قرآن تنها هشت بار به صورت مستقیم به واژه طاغوت اشاره شده است؛ در این پژوهش واحدهای تحلیل به صورت گسترده‌تری بررسی شده‌اند. بدین منظور، همه آیات مربوط به طیف معنایی طاغوت (طغی و

۸۲۰ ♦ تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن

مشتقات آن) و آیاتی که دلالت ضمنی به بحث طاغوت داشتند (آیات ذیل دیگر واژه‌های موجود در شبکه مفهومی طاغوت) نیز بررسی و آیاتی که دلالت بیشتری برای مشخص ساختن نقش طاغوت در تربیت قرآنی داشتند، انتخاب شدند که فهرست آنها در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: واحدهای تحلیل

طغی	طه: ۲۴، ۴۳، ۴۵؛ ق: ۲۷؛ نجم: ۱۷، ۵۲؛ حاقه: ۱۱؛ نازعات: ۱۷، ۳۷.	واحدهای تحلیل
طغیان	بقره: ۱۵؛ مائده: ۶۴، ۶۸؛ انعام: ۱۱۰؛ اعراف: ۱۸۶؛ یونس: ۱۱؛ اسراء: ۶۰؛ کهف: ۸۰؛ مؤمنون: ۷۵.	
طاغوت	بقره: ۲۵۷-۲۵۶؛ نساء: ۵۱، ۶۰، ۷۶؛ مائده: ۶۰؛ نحل: ۳۶؛ زمر: ۱۷.	
استضعف	اعراف: ۷۵.	
استکبار	فاطر: ۴۳؛ نوح، ۷.	

هـ) مقوله بندی

در این قسمت، واحدهای تحلیل مجزا شده و مطابق با تفاوتها و شباهتهایشان در دلالتهای مفهومی طاغوت، در مقوله‌های مختلف قرار می‌گیرند و متناسب با این تقسیم‌بندی، روند پژوهش پیش گرفته می‌شود. این واحدهای تحلیل، علاوه بر واحدهای تحلیل مفهومی طاغوت که شرح آنها در قسمت مفهوم‌شناسی گذشت، واحدهای تحلیل مضمونی را نیز در بر می‌گیرند. در این قسمت، واحدهای تحلیل در سه مقوله اصلی طاغوت از منظر هستی‌شناسی قرآنی، طاغوت از منظر انسان‌شناسی قرآنی و طاغوت از منظر ارزش‌شناسی قرآنی تقسیم می‌شوند. در ادامه، بعد از معرفی کلی مقولات در جدول ۳، به شرح هر یک از این مقولات و آیاتی که در آنها قرار می‌گیرد، پرداخته می‌شود.

جدول ۲: تقسیم‌بندی مقولات

تقسیم‌بندی مقولات پژوهش	طاغوت در هستی‌شناسی قرآنی	ولایت طاغوت	بقره: ۲۵۷.
		مصادیق طاغوت	طه: ۲۴، ۴۳؛ نجم: ۵۲؛ حاقه: ۱۱؛ نازعات: ۱۷.
		پیروان طاغوت	نساء: ۵۱، ۷۶؛ مائده: ۶۰.
طاغوت در انسان‌شناسی قرآنی	طاغوت در انسان‌شناسی قرآنی	طغیان	بقره: ۱۵؛ مائده: ۶۴، ۶۸؛ انعام: ۱۱۰؛ اعراف: ۱۸۶؛ یونس: ۱۱؛ اسراء: ۶۰؛ کهف: ۸۰؛ مؤمنون: ۱۵؛ ق: ۲۷؛ نازعات: ۳۷؛ علق: ۶.
		استکبار	طه: ۴۵؛ نجم: ۱۵؛ فاطر: ۴۳؛ نوح: ۷.
		استضعاف	اعراف: ۷۵.
		تجاوز و عصیان	حجرات: ۱۷؛ احقاف: ۱۶.
طاغوت در ارزش‌شناسی قرآنی	اجتناب از طاغوت	بقره: ۲۵۶؛ نحل: ۳۶؛ زمر: ۱۷.	

۱: طاغوت از نگاه هستی‌شناسی

از نگاه هستی‌شناسی، طاغوت در قرآن نقشی حائز اهمیت دارد که در قالب کلمه ولایت بیان شده و در برابر ولایت الله قرار می‌گیرد؛ طاغوت با چنین ولایتی می‌تواند پیروان خود را از نور و روشنایی به سمت تاریکی و ضلالت حرکت دهد (بقره: ۲۵۷). در چنین رویکردی لازم است برای تبیین جایگاه الله در نگاه هستی‌شناختی، جایگاه طاغوت قبل از آن مشخص شود که مشخصه این امر را می‌توان در ذکر «لا اله الا الله» مشاهده کرد. در این ذکر، نفی عبادت غیر خدا مد نظر است و نه اثبات عبادت خدا؛ چنانچه عبارت «لا اله الا الله» بدل است نه استثنا و لازمه بدل بودن، این است که سیاق «لا اله الا الله»، سیاق نفی شریک باشد، نه اثبات اله (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۳: ۳۹۱). دلالت‌های کاربردی این رویکرد هستی‌شناسانه را در حیطه‌های کاربردی‌تر مانند جامعه‌شناسی می‌توان مشاهده کرد. برای مثال، فارابی با تکیه بر این نگاه هستی‌شناسانه، مبارزه با طاغوت را لازمه تحقق مدینه فاضله و حرکت انسان به سوی سعادت الهی می‌داند (فارابی، ۱۹۹۵: ۱۳۲). امام خمینی نیز به نقش هستی‌شناختی طاغوت بسیار پرداخته‌اند؛ ایشان رژیم‌های ظالمانه دنیا را طاغوت و استکبار نامیدند و روحانیون و مردم را به مبارزه با آنها دعوت کردند (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۸-۹). از این رو، لازم است در تعلیم و تربیت، دشمن‌شناسی و چگونگی مواجهه با این دشمن، دوشادوش و حتی مقدم بر تعلیمات دینی قرار بگیرد.

در نگاه هستی‌شناسی قرآن، ولایت طاغوت با بیان آیاتی درباره مصادیق طاغوت و کسانی که از این مصادیق پیروی کرده‌اند، توضیح داده شده است. فرعون از افرادی است که قرآن به صراحت او را طاغوت نامیده است (طه: ۲۴، ۴۳؛ نازعات: ۱۷) که فرستادگان الهی از بیم طغیان او به خدا پناه می‌برند (طه: ۴۵). علاوه بر فرعون، برای قوم نوح نیز به وضوح طغیان به کار رفته است و آنها ظالم‌تر و طغیان‌پیشه‌تر از پیشینیانشان معرفی شده‌اند (نجم: ۵۲). کسانی که کفر بورزند، لاجرم در راه طاغوت و برای او مقاتله خواهند کرد و از یاران شیطان خواهند بود (نساء: ۷۶). در آیه ۶۰ سوره مائده، پیروان طاغوت و کسانی که طاغوت را پرستیده‌اند، همپای کسانی معرفی شده‌اند که خداوند آنان را لعنت کرده و بر آنان خشم گرفته است و برخی از آنان را بوزینه و خوک گردانیده است که از راه میانه گم گشته‌اند و جایگاهشان از همه بدتر است.

۲: طاغوت از نگاه انسان‌شناسی

طاغوت از نگاه انسان‌شناسی قرآنی بیشتر ذیل واژه طغیان بیان شده است. طغیان، سرکشی و خروج از مسیر طبیعی و فطری است. چنانچه طغیان آب، آن است که از بستر طبیعی و ساخته خود بیرون رود و آبادی و مزارع را ویران کند؛ طغیان، سرکشی کرده و از حدود بندگی خدا خارج می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۲۰: ۳۱۰). منشأ طغیان، نفس و خواسته‌های نفسانی است که خود را با آنچه دارد، بی‌نیاز از خدا پندارد؛ آن چیز می‌تواند بت مال باشد، یا قدرت یا دانشی که وهم‌انگیز و غرور‌آور باشد. احساس بی‌نیازی زمینه گستاخی و

۸۲۲ ♦ تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن

تجاوزگری انسان را فراهم می‌آورد. فعل «رآه» در آیه «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِكَبَّيْءٌ * أَنْ رَأَهُ اسْتَعْتَى» (علق: ۷-۶)، دلالت دارد که عامل طغیان این است که شخص خود را بی‌نیاز ببیند؛ بنابر این، درک یا توهم بی‌نیازی، عامل طغیان است، نه وجود حقیقی آن (حتی البروسوی، ۱۱۱۷، ج ۱: ۱۹۴). فعل «رأی» در آیه ۷ سوره علق، از افعال قلوب است که دو مفعول می‌خواهد که آن دو در اصل مبتدا و خبر باشند؛ پس ضمیر مفرد غایب «ه» در «رآه» و فعل استغنی، مفعولهای «رأی» می‌باشند و از لحاظ معنی نیز «خویشتن را مستغنی دانست و پنداشت» درست‌تر می‌نماید (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۱۳۶). در واقع؛ انسان به طبیعت اولی‌اش، چون دیگر موجودات در برابر اراده‌ خداوند و قوانین خلقت خاضع است و سرکشی بر حق، حالتی عارضی و ناشی از بی‌نیاز اندیشی و خودبزرگ‌بینی می‌باشد؛ چنانچه جهل انسان از جایگاه وجودی خود و غفلت از نیاز دائمی او به خداوند، موجب توهم استعلا و احساس بی‌نیازی و در نتیجه، طغیان او می‌شود.

علاوه بر استغنا، از دیگر عوامل طغیان، حس خودبرتربینی و تکبر در انسان است؛ خوی ناپسندی که اگر به موقع درمان نشود، انسان را به طغیانگری می‌کشاند که مؤید این امر را می‌توان در آیه ۲۱ سوره فرقان مشاهده کرد. چنین انسانهایی آنقدر بر ضلالت و گمراهی خود اصرار می‌کنند که حتی حاضر نیستند پیامبر را ببینند و سخن ایشان را بپذیرند (نوح: ۷؛ فاطر: ۴۳). همچنان که قرآن توضیح می‌دهد علت طغیان چنین افرادی، کور و کر بودن آنهاست که در نتیجه، خدا نیز آنها را رها می‌کند (انعام: ۱۱۰). برای چنین افرادی در قرآن عمدتاً عبارت «اندرهم فی طغیانهم یعمهون» (انعام: ۱۱۰، اعراف: ۱۸۶؛ یونس: ۱۱) یا: «یملئهم فی طغیانهم یعمهون» (بقره: ۱۵) به کار می‌رود؛ بدین معنا که خداوند به آنها مهلت می‌دهد و رهایشان می‌کند تا در طغیان خود سرگردان باشند. کلمه «یعمهون» از «عمه» مثل «عمی» است، اما «عمی»، کوری ظاهری را گویند و «عمه»، کوری باطنی است. امام رضا (ع) در تفسیر این آیه می‌فرماید: خداوند، اهل مکر و خدعه و استهزا نیست، اما جزای مکر و استهزای آنان را می‌دهد؛ همچنان که آنان را در طغیان و سرکشی خودشان رها می‌کند تا سردرگم و غرق شوند (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۸۰). در نتیجه این کوری و کری، هشدارهای پیامبران، تنها بر بزرگی طغیانشان می‌افزاید (سراء: ۶۰) و حتی رحمت الهی نیز دیگر سودی برایشان ندارد (مؤمنون: ۷۵). از این منظر می‌توان گفت طغیان انسان تنها ضلالتی دفعی به دنبال ندارد، بلکه مسیر رشد و تربیت انسان را مسدود می‌کند و تا زمانی که او در این طغیان به سر می‌برد، امکان هدایتش وجود ندارد.

۳. طاغوت از نگاه ارزش‌شناسی

از نگاه ارزش‌شناسی قرآن، کفر به طاغوت بر هر ارزش دیگری مقدم است. انسان باید ابتدا نسبت بین خود و طاغوت را مشخص کند تا بتواند در مسیر ایمان گام بگذارد (بقره: ۲۵۶). در مشخص کردن این نسبت باید دقت کرد از منظر قرآن تنها کفر و نیرستیدن طاغوت نیز کافی نیست و آدمی حتی محاکمات خود را نیز نباید نزد طاغوت ببرد (نساء: ۶۰). در این رابطه قرآن واژه اجتناب را به کار می‌برد و معتقد است انسان باید از طاغوت اجتناب کند (نحل: ۴۶ زمر: ۱۷). «اجتناب» یعنی چیزی را در یک جانب و خود را در جانب دیگر قرار دادن (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۵۵). در واقع؛ «معنای اجتناب از طواغیت این نیست که دامن‌ت را از آنها دور کن تا آلوده نشوی؛ معنایش این است که

۸۲۳ علی سرلک و زهرا عسگری

یک خطی در مقابل خط توحید و خط عبودیت الهی وجود دارد و آن، خط طاغوت است. کفر به طاغوت، همراه و ملازم با ایمان بالله است». (بیانات رهبری در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی، ۱۳۹۷/۰۱/۱۴)

اجتناب از طاغوت، همه ابعاد وجودی انسان؛ یعنی شناخت، گرایش و کنش او را شامل می‌شود. در واقع؛ اجتناب از طاغوت یکی از اعتقادات مؤمن است؛ زیرا شرط لازمه باور توحیدی، کفر به طاغوت است. از طرفی، مؤمنین نباید در دل، هیچ گرایشی با طاغوتیان داشته باشند و تبری از طاغوت را در مقابل توکی الهی قرار دهند (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۶۹: ۲۳۸). این شناخت و عاطفه باید در مرحله عمل نیز محقق شود؛ یعنی انسان باید هم اعمال فردی خود را در نسبتی مغایر با طاغوت قرار دهد و هم در کنشهای اجتماعی خود به جهاد با طاغوت پردازد (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۱۱۶-۱۱۱). جهاد با طاغوتیان که در قرآن با عناوینی چون «ائمه الکفر» از آن یاد شده (توبه: ۱، ۱۱، ۱۳)، یکی از ارزشهای متعالی مد نظر قرآن است و تنها بدین وسیله، دفاع از مستضعفین که یکی از وظایف هر مسلمانی است و در قرآن بسیار به آن سفارش شده (نساء: ۷۵؛ انفال: ۷۲)، محقق می‌شود. اهمیت این مطلب تا آنجاست که در قرآن، تفاوت بین کسانی که ایمان آورده و کسانی که کافر شده‌اند، با تفاوت در جهاد آنان مشخص می‌شود (نساء: ۷۶)؛ زیرا لازمه ایمان، جهاد با کفار است.

(و) بررسی دلالت‌های تربیتی مفهوم طاغوت

«تربیت»، مفهوم بی‌پایان و بی‌کرانه‌ای است که تمامی شئون و ساحت‌های حیات انسانی را در بر می‌گیرد. تربیت نه در حصار زمان محدود می‌شود و نه در قلمرو مکان می‌گنجد. فراتر از محیط، وسیع‌تر از عالم و ژرف‌تر از رفتار بیرونی و نهان و سرشت آدمی است. از نگاه قرآن نیز مفهوم تربیت اهمیت بسزایی دارد و یکی از اهداف اصلی در رسالت انبیا معرفی شده است (بقره: ۱۵۱). هر چند درباره کاربرد قرآنی واژه تربیت اتفاق نظر وجود ندارد، ولی مفهوم تربیت را می‌توان ذیل واژگانی چون: رشد، هدایت، سعادت و تزکیه بیان کرد (عسگری و دوستانی، ۱۳۹۷). از میان این واژگان، تزکیه معادل متقن‌تری برای مفهوم تربیت است و از منظر پالایش و رفع موانع که برابند آن رشد یافتن است، با تربیت همانندی و همسانی دارد. تزکیه بر این امر دلالت می‌کند که انسان فطرتی خداگونه دارد و تنها لازم است خود را پیراسته گرداند و از آلودگی‌ها بزدايد تا در معرض هدایت الهی قرار بگیرد و عاقبتی نیکو پیدا کند (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۹: ۳۷۷). تزکیه از این منظر، بر هستی‌شناسی و انسان‌شناسی طاغوت مبتنی می‌شود؛ بدین معنا که تربیت انسان زمانی رنگ و بوی الهی پیدا می‌کند که نخست نسبت خود را با طواغیت بیرونی مشخص کند و با کفر به آنها بتواند در مسیر الله گام بگذارد و از سوی دیگر، درون خود را از ریشه‌های طغیان و سرکشی، پاک و تزکیه گرداند.

از طرفی، یکی از اصلی‌ترین ساحتها در تربیت قرآنی، تربیت ولایی است. اساس و مبنای دین، پذیرش ولایت است که باطن دین می‌باشد و اگر کسی آن را قبول نکند، نمی‌تواند با خدا ارتباط حقیقی برقرار کند. نماز کسی که ولایت را قبول نکند، حتی اگر همه قواعد نماز را نیز رعایت کند، اثری ندارد (نوری طبرسی، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۴۹). ولایت یکی از

۸۲۴ ♦ تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن در رابطه با طاغوت و استلزامات تربیتی آن

اصول قطعی این دنیا است و از آنجا که انسان عین فقر است (فاطر: ۱۵)، نمی‌تواند بدون ولی در این دنیا به سر برد و زندگی کند؛ او تنها می‌تواند نوع ولایتی را که تحت سرپرستی آن قرار می‌گیرد، انتخاب کند (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۴۴). از این منظر، یکی از وجوه اصلی تربیت قرآنی، زمینه‌سازی برای اجتناب از ولایت طاغوت و قرار گرفتن در ولایت الهی است. اگر انسانی از ولایت شیطان اعراض کند و ولایت خدا را بپذیرد، خود نیز در گذر زمان یکی از اولیای خدا خواهد شد؛ چنانچه در قرآن می‌فرماید: «خدا ولی مؤمنان است و مؤمنان اولیای الهی اند» (یونس: ۶۲).

ز) بحث و نتیجه‌گیری

با تحلیل محتوای آیات قرآن ذیل واژه طاغوت، مشخص شد مفهوم طاغوت و چگونگی موضع‌گیری انسان نسبت به آن، نقشی اساسی در مسیر تربیت او ایفا می‌کند و لازم است از جهات مختلفی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی بررسی شود.

در نگاه هستی‌شناسی، ولایت طاغوت در مقابل ولایت الهی قرار می‌گیرد و می‌تواند پیروان خود را از نور به تاریکی سوق دهد و موجبات گمراهی آنان را فراهم آورد.

در نگاه انسان‌شناسی نیز طغیان یکی از عارضه‌های مخاطره‌آمیز پیش روی انسان است. منشأ طغیان، نفس و خواسته‌های نفسانی است که خود را در آنچه دارد بی‌نیاز از خدا پندارد و در نتیجه این استغنا، سرکشی کند و حدود الهی را زیر پا بگذارد. طغیان، خصیصه‌ای است که انسان را تا حدی کور و کر می‌کند که هشدارها و حتی رحمت الهی نیز در او اثری ندارند و تنها در گمراهی خود سرگردان و پریشان باقی می‌ماند.

در نگاه ارزش‌شناختی، یکی از بایدهای اصلی در تربیت قرآنی، مشخص ساختن نسبت انسان با طاغوت است. این ارزش الهی بر دیگر ارزشهای دینی مقدم است و کفر به طاغوت، لازمه ایمان به خدا مطرح می‌شود.

از این رو، لازم است در رویکردهای دینی تعلیم و تربیت، بیش از پیش به طاغوت و استلزامات تربیتی آن توجه شود.

پیشنهاها

- در قسمت مبانی نظری تربیت اسلامی، به نقش هستی‌شناختی طاغوت توجه شود و اهمیت دشمن‌شناسی، همپایه خودشناسی و خداشناسی قرار گیرد. در این راستا باید معنا و چگونگی ولایت طاغوت تبیین شود و پیش‌نیاز ولایت‌پذیری و تربیت ولایی قرار گیرد.

- در انسان‌شناسی به زمینه‌های شکل‌گیری طغیان در انسان، عوارض آن و راههای درمان و مبارزه با طغیان توجه شود. این امر در فضای انسان‌گرای حاکم بر جامعه امروز، اهمیتی دوچندان دارد؛ لذا لازم است

علی سرلک و زهرا عسگری ✦ ۸۲۵

در تعلیم و تربیت، فقر و نیاز انسان به خدا و لزوم توجه به حدود الهی، با زبانی متناسب با فضای فرهنگی این دوران تبیین شود.

- در ارزش‌شناسی یک تربیت دینی باید اجتناب و کفر به طاغوت، مقدم بر ایمان به خدا قرار گیرد و راهکارهایی برای عملیاتی کردن تبری از طاغوت و جهاد با آن مشخص شود.

منابع

- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵). **حکومت اسلامی: ولایت فقیه**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). **کشف الاسرار**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۹۸). **مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید**. تهران: فرزانه روز.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). **شمیم ولایت**. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۹۸۷ م). **الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه**. بیروت: چاپ احمد عبدالغفور عطار.
- حائری، محمود؛ سید احمد میرخلیلی و محمد صحرایی اردکانی (۱۳۹۸). «**رجوع به طاغوت در منابع تفسیری و روایی و گستره آن**». کتاب‌قیم، ش ۲۰: ۱۹۹-۲۲۲.
- حائری پور، محمدمهدی (۱۳۹۳). «**واکاوی جریان نجات مستضعفان در قرآن**». پژوهشهای مهدوی، ش ۱۰ (۳): ۲۷-۶۰.
- حقی البروسوی، اسماعیل (۱۱۱۷ ق). **تفسیر روح البیان**. بیروت: دارالفکر.
- شقیطی (۱۳۴۵ ق). **اضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن**، ج ۱. بیروت: عالم الکتب.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۰). **تفسیر المیزان**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عسکری، ابوهلال حسن بن عبدالله (۱۴۱۲ ق). **الفروق اللغویه**، ج ۱. قم: [بی‌نا].
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۵ م). **آرای اهل المدینه الفاضله و مضاداته**. تحقیق علی بوملحم. بیروت: دارالمکتبه الهلال.
- فتاحی زفرقندی، علی و علی بهادری جهرمی (۱۳۹۶). «**مردم و حکومت غیر اسلامی؛ سکوت، هجرت، مقابله**». فقه حکومتی، ش ۴: ۵۰-۲۴.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). **تفسیر نور**. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶ ق)، **بحار الانوار**. [بی‌جا]: مکتبه الاسلامیه.
- محمدعلی، میرعلی (۱۳۹۶). «**مبارزه با حاکمیت طاغوت در اندیشه و رفتار سیاسی امام خمینی قدس سره**». مطالعات انقلاب اسلامی، ش ۲۰: ۷۸-۵۹.
- مدرسی، محمدتقی (۱۳۷۷). **من هدی القرآن**. تهران: دار محیی الحسین.
- مشائی، محمدرضا (۱۳۷۶). «**بررسی مفهوم طاغوت در قرآن با توجه به تفاسیر**». مجله دانشکده الهیات و معارف مشهد، ش ۳۷: ۵۶-۳۴.
- نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۳۶۸). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**. قم: آل البیت لاحیاء التراث.

- Aristotle (1975). **Philosophy of Mind**. Edited by Caleb Cohoe. London: Duckworth.
- Dewey, J. (1916). **Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education**. New York: Macmillan.
- Hutchins, R.M. (1953). **The University of Utopia**. Chicago. The University of Chicago Press.
- Price, A.W. (2011). **Virtue and Reason in Plato and Aristotle**. Oxford University Press.
- Vazquez, P. (2019). **O Wise One and You Other Ahuras: The Flawed Application of Monotheism Towards Zoroastrianism**. Academia.edu.
- Farabi, Abu Nasr (1995). **Opinions of the people of Al-Madinah Al-Fadhilah and its contradictions**. A Research on Al-Mulham. Beirut: Dar Al-Muktabah Al-Hilal. [Translated source]
- Fattahi Zafarghandi, Ali & Ali Bahadori Jahromi (2017). “**oo n-Islamic people and governmett; Silence, migration, confrotta tio**””. *Governmental jurisprudence*, 4: 24-50. [Translated source]
- Haeri, Mahmoud; Seyed Ahmad Mirkhalili & Mohammad Sahraei Ardakani (2019). “**Refer to Taghut in itte rpretive and narrative sources and its sco**”e”. *The Guardian Book*. 20: 199-222. [Translated source]
- Haeripour, Mohammad Mehdi (2014). “**An analysis of the orocess of saving the oppressed in the Qur'an**”. *Mahdavi Research*. 10(3): 27-60. [Translated source]
- Haqi al-Bruswi, Ismail (1117 AH). **Interpretation of the spirit of expression**. Beirut: Dar al-Fikr. [Translated source]
- Imam Khomeini, Ruhollah (1999). **Discover the secrets**. Tehran: Imam Khomeini Publishing House. [Translated source]
- Imam Khomeini, Ruhollah (2006). **Islamic government: Velayat-e-Faqih**. Tehran: Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini.
- Izutsu, Toshihiko (2019). **Ethical-religious concepts in the Holy Quran**. Tehran: Farzan Rooz. [Translated source]
- Javadi Amoli, Abdullah (2013). **Shamim Province**. Qom: Captives. [Translated source]
- Johari, Ismail Ibn Hammad (1987). **Al-Sahah Taj Al-Lingha and Sahah Al-Arabiya**. Beirut: Published by Ahmad Abdul Ghafoor Attar. [Translated source]
- Majlisi, Mohammad Baqir (1386 AH). **Bahar al-Anvar**. Islamic School. [Translated source]

- Mashai, Mohammad Reza (1997). "Examining the concept of Taghut in the Qur'an according to the interpretations". *Mashhad Faculty of Theology and Education*. 37: 34-56.
- Modaresi, Mohammad Taghi (1998). **From the guidance of the Quran**. Tehran: Dar Mohebbi Al-Hussein. [Translated source]
- Mohammad Ali, Mir Ali (2017). "Fighting against the rule of Taghut in the thought and political behavior of Imam Khomeini". *Studies of the Islamic Revolution*, 20: 59-78. [Translated source]
- Nouri Tabarsi, Mirza Hussein (1989). **Mustadrak al-Wasa'il and Mustanbat al-Masa'il**. Qom: Al-Bayt Institute (peace be upon them) revival of heritage. [Translated source]
- Qaraati, Mohsen (2004). **Interpretation of light**. Tehran: Cultural Center Lessons from the Quran. [Translated source]
- Shenqiti, (1966). **Addition of the statement in explaining the Qur'an with the Qur'an**, Vol 1. Beirut: Book World. [Translated source]
- Tabatabai, Mohammad Hussein (1991). **Interpretation of the balance**. Tehran: Islamic Library. [Translated source]